

Bodnár Beáta

Út a megbékélés lehetőségéig

A büntetőjogi helyreállító igazságszolgáltatás magyarországi története

„A múltnak mi nem vagyunk fontosak, minekiünk fontos a múlt.”

(Grecsó Krisztián)

Napjainkban a történelemkutatás, a jogtörténelem vizsgálata vagy a múltban történő vizsgálódás korántsem éli reneszánszát. Az új és innovatív tudományágak – természettudományok, informatika – a haladás jegyében minden más területet az ingerküszöbünk alá szorítanak. Mindenki saját munkájában a jövő építésére, az elődök megelőzésére, korábban soha nem látott jelenségek feltárására törekszik. Ez a fejlődés azonban a múlt ismerete, a tanulságok levonása nélkül – álláspontom szerint – nem lehetséges.

Ugyanez a kijelentés érvényes a jogtudomány, így a helyreállító igazságszolgáltatás jogintézményeinek fejlesztésére is. A büntetőjogban a resztorativitás lecsapódásaként ismert a büntetőjogi közvetítői eljárás, valamint – a ma már csak részben hozzákapcsolódó – az anyagi jogi tevékeny megbánás büntethetőséget megszüntető ok. A gyakorlati tapasztalatok, pártfogó felügyelői beszámolók alapján mind az elkövetők, mind a sértettek szívesen vesznek részt büntetőjogi mediációban, az eljárások sikerrel zárulnak, a konfliktus feloldódik, és valódi megoldás születik. A technika vívmányainak – és a szükségnek – köszönhetően ma már telekommunikációs eszközön keresztül egyeztetést is lehető tesz a büntető-eljárás törvény, ezzel is megkönnyítve a felek helyzetét, és ösztönözve őket a jogintézmény minél gyakoribb alkalmazására.

A látszólagos sikertörténet ellenére a büntetőjogi közvetítői eljárás bevezetésére hazánkban – a nemzetközi helyzethez képest lemaradva – csupán 2007. január 1-jén került sor. Éppen ezért tanulmányomban – a múlt megismerésének fontosságát szem előtt tartva – igyekszem két kérdéskör alaposabb megvilágítására. Legfőbb céloom annak a dilemmának a megválaszolása, hogy miért csupán 2007. január 1-jén kerültek bevezetésre a magyar büntetőjog tengerébe a helyreállító igazságszolgáltatást megtestesítő jogintézmények. Másodsorban a válaszkeresés során – a legelső jogtörténelmi emlékeinktől – feltárom a resztoratív igazságszolgáltatás hazai gyökereit, hogy megismerjük és értékeljük az „előd” jogintézményeket. Az elemzést kronológiai sorrendben, a vonatkozó szakirodalmak értelmezésével végzem.

Reményeim szerint az elemzés – a két fő tárgykör megismerésén túl – alkalmas lesz a teljes hazai történet megvilágítására, gazdagítva ezzel a szakirodalmi palettát, és szolgálva a múlt megértésének folyamatát.

1. A helyreállító igazságszolgáltatás elmélete

A helyreállító igazságszolgáltatás magyarországi történetének felvázolását megelőzően fontosnak tartom a resztoratív igazságszolgáltatás alapvető sajátosságainak ismeretetését. Álláspontom szerint e rövid áttekintő nélkül nem lennének képesek felismerni a helyreállítás sajátosságait, így azonosíthatatlanná válnának annak jogtörténelmi előzményei. Mindezen felül úgy vélem, amennyiben e kritériumoknak a jogintézmény nem felel meg maradéktalanul, nem tekinthető – legfeljebb részben – a resztoratív igazságszolgáltatás előzményének.

A közvetítői eljárás vagy *criminal mediatio* ma ismert fogalmaink szerint a 20. század derekán jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban.¹ A kriminológia térnyerésével világossá vált, hogy sem kizárólag a tettre, sem kizárólag a tettesre koncentráló büntetőpolitika nem válhat eredményessé. Ezzel a felismeréssel párhuzamosan a viktimológiai kutatások hatására a jogtudomány felismerte, hogy kizárólag a „szindarab” egyetlen szereplőjére koncentrál. A sértett – a dráma másik szereplője – a sötétben marad, azonban az ő előrelépése nélkül a bűncselekmény a maga teljességében nem tárható fel.² A kriminalitás megismerése, kezelése és megelőzése érdekében a két gondolat összekapcsolódott és kibontakozott a resztoratív igazságszolgáltatási szemlélet.³

A legfőbb szempont vitathatatlanul a konfliktus feloldása. Konzervencialista elméletként célja a jövőbeni bűnözés csökkentése, továbbá új elemként jelenik meg a sértettnek nyújtandó jóvátétel elérése. A konfliktust a közösség vitájaként értékeli, annak megoldását oda kívánja visszavezetni.⁴ Az igazságszolgáltatást éppen ezért holisztikus módon olyan ideális állapotként szemléli, amely egyformán figyel az elkövetőre, az áldozatra és a közösségre.⁵ Ebben a vetületben az állam feladata polgárainak bátorítása a konfliktusok kezelésére. A folyamat jellemzői, hogy az elkövető, az áldozat és minden érintett bevonásával történik a végkifejlet konszenzusos meghatározása. Ilyen módon a közösség visszkapja a konfliktus megoldásának lehetőségét, és mivel ők a folyamat aktív részesei, nem csupán külső szemlélői, így nagyobb eséllyel fogadják vissza az elkövetőt.⁶ Az áldozatban gyakran jelentkező természetes bosszúvágy szintén feldolgozható, hiszen lehetősége nyílik az elkövető motivációinak mélyebb megismerésére, érdekeit végig szem előtt tartják, továbbá ideális esetben megtapasztalhatja az elkövető mély megbánását. A terhelt szempontjából az eljárás jövőorientáltsága szintén kedvezően hat, valamint a következmények tekintetében az egyéniesítés hatékonyabban megvalósulhat.⁷ Az erős közösségi részvétel és a jóvátétel mind a generális, mind a speciális prevenció megvalósulását elősegítik.⁸

Összességében a magyar jogtörténet tengerében olyan „homokszemeket” keresünk, amelyek koncentráltak a sértett és az elkövető közötti párbeszédre, a bűncselekményt mint feloldandó társadalmi konfliktust kezelték, a közösséget bevonták a megoldás folyamatába, valamint érintették a jóvátétel lehetőségét.

2. A helyreállító igazságszolgáltatás magyarországi története

Tanulmányom további részében kronológiai sorrendben igyekszem feltárni a reparatív igazságszolgáltatás jogtörténeti előzményeit. Az egyes részfejezetek végén az abban leírtakat értékelem abból a szempontból, hogy azok részben vagy egészben megfelelnek-e az első fejezet végén rögzített elvárásoknak. Reményeim szerint az elemzés végére világossá válik, miért 2007. január 1-jén jelent meg a közvetítői eljárás és a tevékeny megbánás a büntetőjogban, illetve valóban léteztek-e előd-jogintézményeik.

2.1. A kezdetek

Az államalapítást megelőző ősmagyar büntetőjogunkat rögzítő jogtörténeti emlékek a mai napig csekély számban lelhetők fel. A névtelen jegyző, bölcs Leó, Constantinus írásain túl néhány krónika áll rendelkezésre forrásmerítésként. Az ősmagyar büntetőjog a legnagyobb valószínűség szerint a magánbosszú elvén alapult, azonban már ekkor is léteztek bíróságok (kharkász, gylas). A krónikák tanúsága szerint ezek a bírói fórumok a hunok által működtetett igazságszolgáltatáshoz hasonlítottak. A bírót a nemzetség maga választotta, aki azonban igazságtalan ítélezés esetén bármikor elmozdítható volt, döntéseit a közösség felülbírálhatta, esetlegesen enyhíthette.⁹

A közösség aktív részvételén túl a helyreállító igazságszolgáltatás nyomai I. (Szent) István dekrétumaiban jelennek meg. A szövegekben rögzített mediátorok, kifogástalan előkelő urak voltak, akiknek hivatása volt a feleket kibékíteni, kiegyeztetni.¹⁰ A közvetítést ebben az időben a kompozíció elkerülésére alkalmazták.¹¹ Szent László dekrétuma harmadik könyvének 27. cikke az otthoni megbékélést és a bírói békéltetést egyaránt engedélyezte. A bírói békéltetés bevételének kétharmada a királyt, egyharmada pedig a bírót illette. A felek külön kérésére járt el vadászati kérdésekben a vadászbíró, közös tó használatának esetében a tóbíró, nagycsaládokban a gazda, míg egyéb kérdésekben az adott közösség előljárói. Az eljárás akadályos volt, ha a sérelmet szenvedett kárát már megtérítették.¹² A jogintézmény működési elemeit megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy szellemisége a választottbíráskodás gyakorlatához lényegesen közelebb áll, mint a közvetítői eljárás folyamatához.

Az Árpád-házi királyokat követően a rendelkezések sora szüksézávan tér ki a helyreállító igazságszolgáltatás gondolatát tükröző jogintézményekre. Nagy Lajos király törvényei engedik az egyezés megkötését, sőt az elköve-

tőket a bíró három napra egyezkedés céljából fogva tarthatta. A folyamat bármilyen akadályozása szigorúan tilos volt, ahogyan természetesen a korábbiakhoz hasonlóan a bírónak és a kincstárnak járt a békedíj. II. Ulászló ezt az összeget 100 aranyforintban állapította meg.¹³ Zsigmond a szabad egyezkedés lehetőségét megtartva, eltörölte a békedíjat. Az ingyenesség megnyílásával gyakorivá vált a békéltető – *pro viribi* – igénybevétele.¹⁴ Hunyadi Mátyás a jogintézményt kiterjesztette a gondatlanságból elkövetett emberölés esetére is, ám halálával megszűnt az egyezkedés lehetősége. Következő felbukkanása 1514-re tehető, amikor a parasztfelkelést követően ismétlen engedélyezték a szabad mediációt. A Hármaskönyv szabályai között még fellelhetők ezek a rendelkezések, azonban a Habsburg-uralom meggyökeresedésével teljes mértékben megszűntek.¹⁵

A helyreállító igazságszolgáltatás sajátosságai közül a kezdeti időkben a közösség szerepének hangsúlyozása, továbbá a független harmadik fél segítségének igénybevétele figyelhető meg. A forrásokból azonban kitűnik, hogy a sértett érdekeinek védelme, az eljárásban történő önkéntes részvétel, a konfliktus valódi feloldása erősen megkérdőjelezhető. A mediációt inkább egy olyan választottbíráskodásként értelmezték, amely kezdetben a vérbosszú, később pedig a kompenzáció elkerülését segíthette elő. A cél tehát nem a sértett és az elkövető konfliktusának feloldása, hanem – a királyi kincstár bevételének növelésén túl – a súlyosabb büntetés elkerülése volt.

2.2. A Csemegi-kódextól a szocializmusig

Az 1878. évi V. tc. a magyar büntetőjog-tudomány tekintetében mérföldkönek tekinthető. Megalkotásával az addig feudális alapon működő büntető igazságszolgáltatást felszámolták, évtizedekre meghatározva ezzel a magyar jogalkalmazást. A törvénykönyv korszakos jelentősége számos pontban állt, példának okáért, elkülönítve tartalmazta a végrehajtási rendelkezéseket. Novelláris módosításával igyekezett hozzájárulni a folyamatosan fejlődő büntetőpolitikai gondolkodáshoz.¹⁶

A kódex egyértelműen – a klasszikus iskolát követve – a közösségen esett sérelemre helyezi a hangsúlyt, szigorú és tetartányos büntetéseket ír elő. Kizárólag az állam feladatává vált az igazságszolgáltatás, a sértett, akit a bűncselekmény közvetlenül érintett mellékszereplővé vált. Sérelmét szűk körben orvosolhatta, ismételt viktimalizációjának elkerüléséhez garanciális szabályok nem álltak rendelkezésre.

Ezeket a gondolatokat támogatva született meg az 1896. évi XXXIII. tc. a bűnvádi perrendtartásról. A jogszabály indokolása szerint az anyagi jogi jogalkalmazást nem szabad egyénektől függővé tenni. A jogegyenlőség igazi lényege abban áll, hogy a bűncselekmények megítélésének szempontja és tartalma mindig és mindenkiire változatlan. A büntetőtörvény alkalmazása egyéni okokra tekintettel – a jogállamiság okán – nem mellőzhető.¹⁷ A francia vádképviseleti modell hatására, a vád kizárólagos érvényesítője és képviselője az ügyész lett. A sértett az

eljárásban legfeljebb tanúként vehetett részt. A kizárólagosság az állam mindenhatóságát, centralizációját, egységes nemzetállami voltát sugallja, még akkor is, ha az oszt-rák bűnvádi perrendtartás „kegyként” bizonyos esetekben engedélyezte a magánvád jogintézményét.¹⁸

A kor rendelkezései tehát a tettarányosság, az officialitás és a legalitás elvét érvényesítették meghatározó módon. Természetesen az elvek szigorú és kizárólagos érvényesítése teljes mértékben soha nem valósult meg, így szilárdságán repedést jelentett a fiatalokakra vonatkozó novelláris módosítás, valamint a megrovás intézkedés bevezetése.¹⁹ A sértettek érdekeinek érvényesítése, a közösségi fellépés, a jóvátétel fontossága azonban mind háttérbe szorultak. A kriminalitás kezelését, megértését és megelőzését a bűncselekmény egyetlen szereplőjének a szemlélésével kívánták megvalósítani, és a sértettet teljes mértékben kivonták az egyenletből. A büntetőeljárások során elterelés egyáltalán nem valósult meg, így a helyreállító igazságszolgáltatás gondolata nem érvényesülhetett.

2.3. A szocializmustól a rendszerváltásig

Annak dacára, hogy a szocializmus az állam központi hatalmának és jelenlétének legerőteljesebb manifesztációjaként ismert, a büntetőjog területén mégis megvalósult a diverzió. A bűncselekmények megelőzéséhez a társadalom aktív bevonását látták szükségesnek. A megelőzés eszközeit jogi és társadalmi lehetőségekre bontották. Ennek az utóbbi kategóriának célja egyértelműen a dolgozók kollektívájának nevelése és a kvázi igazságszolgáltatás volt.²⁰ Hazánkban ezt a kettős funkciót a társadalmi bíróság volt hivatott betölteni. Erre a jogi konstrukcióra elvei okán – a szakirodalomban – a magyar helyreállító igazságszolgáltatás előfutáraként szokás hivatkozni. A következőkben ezért részletesen elemzem kialakulását, mögöttes elveit, valamint szabályozását.

A magyar társadalmi bíróságok szabályozása

A dolgozó ítélkezés az egységes szovjet elképzelések alapján minden országban – eltérő elnevezéssel – megvalósult. Az orosz területeken elvtársi bíróság, a csehszlovák részen helyi népbíróság, Lengyelországban munkásbíróság, Romániában ítélkező bizottság, hazánkban és az NDK-ban a társadalmi bíróság elnevezés vált elfogadottá.

A különböző elnevezésű szervezeteket – a központból érkező egységes szabályozáson túl – a mögöttes elvek köztötték össze. A szovjet büntetőpolitika magát szigorúnak és elkerülhetetlennek definiálta, de tartalmazott enyhébb nevelő-megelőző jellegű intézkedéseket is. A differenciálást a szocialista humanizmus elméletéből vezették le, amely nagy hangsúlyt fektetett a közösségre és a dolgozók nevelésére.²¹

Elméletük szerint a büntető törvénykönyv a munkásosztály érdekeit veszélyeztető tetteket üldözi. A kapitalista hatalmat védelmező törvényekkel szemben ez lehetőséget biztosít a dolgozók szélesebb tömegeinek „harcba” hívá-

sához. Mivel a társadalom érdekei azonosak, erkölcsi fel-fogásuk homogén, és céltudatosan szervezettek, igényük lesz közösségi szinten fellépni az ellenük irányuló cselekményekkel szemben. Ezt az igényt szolgálták ki a társadalmi bíróságok.²² Erejük nem a megtorlásban, hanem a rosszállás kifejezésében állt. Hatáskörükben különböző, jogilag nem szabályozott erkölcsi szabályokat, polgári, munka- és büntetőjogi kérdéseket soroltak.²³ A fellépés ott vált szükségessé, ahol a bíróság által kiszabott vagy más szankció aránytalanul súlyos lett volna, azonban a társadalmi kollektíva beavatkozása célszerűnek és szükségesnek tűnt. Eddig az állapotig azonban a társadalomra nagyobb veszélyességgel rendelkező ügyekben a hagyományos igazságszolgáltatás, míg kisebb súlyú cselekmények esetében a társadalmi intézmények járhatnak el.

Hazánkban a társadalmi bíróságot a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának és a Szakszervezetek Országos Tanácsának 1041/1956. (V. 30.) számú MT–SZOT közös határozata honosította meg, további szabályozást a Szakszervezetek Országos Tanácsa hozott. Az 1956. évi MT–SZOT közös határozat felépítését tekintve általános rendelkezésekből, az e szerv elé tartozó ügyek felsorolásából, az eljárás taglalásából – pusztán 7 § – az intézkedések sorolásából, a határozathozatal utáni eljárás rövid leírásából, valamint a vegyes rendelkezésekből épült fel.²⁴ Kezdetben hatásköre munkahelyi vétségekre, kisebb súlyú, munkahelyen történt bűncselekményekre terjedt ki. Szankcióként szóbeli dorgálást, visszaeső elkövetőkkel szemben fizetési fokozat visszaesést, vagy azonnali elbocsátást lehetett alkalmazni.²⁵ 300 fő foglalkoztatotti létszám felett kötelező volt társadalmi bíróságot felállítani, azonban a forradalom és szabadságharc miatt működésük elszórtan – pusztán országosan 1500 – valósult meg.²⁶

A forradalom és szabadságharc utáni rendeződést követően az 14/1962. (XII. 16.) IM rendelet ismételt szöveget adott a társadalmi bíróságok felállításának és működtetésének szükségességéről. Minden olyan vállalatnál és egyéb gazdálkodó szervnél, ahol 100 főnél több személy dolgozott, kötelező volt létrehozni. Amennyiben az adott munkahelyen szakszervezeti bizottság működött, a rendelet lehetőséget biztosított 100 fő alatt is társadalmi bíróság alakítására.²⁷

A társadalmi bíróság tagjait a munkatársak egymás közül egyenlő és titkos választójog alapján választották. A tagok száma 3–5 fő lehetett. A rendelet nem zárta ki a vállalati jogász társadalmi bíróságba történő választását, kizárólag hivatásos bíró nem lehetett tagja. Ezen szabály alól kizárólag a bíróságokon alakított társadalmi bíróságok képezhettek volna kivételt, hiszen azok dolgozói természetesen bírák. A megválasztás ideje – korábban két évre – ekkor már 5 évre szült. A választható személyeket a szakszervezeti bizottság vagy a szövetkezet vezetője jelölhette. A rendelet lehetőséget biztosított eseti társadalmi bíróság felállítására is.²⁸

A társadalmi bíróság kisebb jelentőségű bűncselekmények, példának okáért lopás, csalás, jogtalan elsajátítás, dolgozó és dolgozó közötti rágalmozás, becsületsértés és könnyű testi sértés esetében járhatott el.²⁹ Lehetőségként merült fel továbbá, hogy az ügyészség olyan ügyeket,

amelyek különösen alkalmasak a dolgozó nép szocialista erkölcsre nevelésére, áttegyen a társadalmi bírósághoz. Az elfogadott kategória ezekre az ügyekre a kisebb jelentőségű ügyek megnevezés volt. Nem azonosíthatjuk ugyanis ezeket a tetteket a kisebb súlyú bűncselekmények kategóriával, mivel ezt a fogalmat az akkori büntetőtörvény ismerte, és társadalmi tulajdon és személyek javai elleni bűncselekmények megnevezésére használta.³⁰ Az áttétel alapját a társadalomra veszélyesség megállapítása jelenthette. Amennyiben olyan mértékben veszélyesnek ítélték a cselekményt, hogy fel kellett lépni, de a hagyományos utat túl szigorúnak vélték, az ügyészség élhetett ezzel a lehetőséggel. A probléma forrását az jelentette, hogy ezt a szintet támpontok nélkül kellett megtalálni. A személyi és a tárgyi társadalomra veszélyesség a gyakorlatban nem volt meghatározható, kritériumok nélkül a szint nehezen volt megfogható. Világos szabályozás híján az ilyen módon áttett ügyek száma országosan évi 100–120 esetre volt tehető.³¹

Az eljárás tekintetében részletekben történő szabályozás nem történt. A folyamat és a felelősségre vonás a dolgozók előtt zajlott, ezzel is felhasználva a közösséggel szembeni szégyen érzését. Bizonyításra a büntetőeljárásból ismert módokon volt lehetőség. Becsületsértés és rágalmozás esetén első ízben a megbékítést kellett megkísérlni. Főszabály szerint a tárgyalások nyilvánosan zajlottak, az elhangzottakhoz bárki hozzáfűzhetette mondanivalóját. Sajnálatos módon, így gyakran csupán a közakarat kihirdetésére, mint valódi ítélezésre került sor.³²

A szankciók palettája a hatáskörrel együtt bővült, így létezett a szóbeli vagy írásbeli figyelmeztetés, a dorgálás, a megrovás és az alkoholisták kötelező kezelése, 500 Ft-ig terjedő pénzbírság és az 1 000 Ft-ot meg nem haladó kár megtérítése vagy saját munkával történő helyreállítása.

A törvényességi felügyeletet az eljáró dolgozók felett az ügyészség, majd később a bíróság látta el. Amennyiben az elkövető sérelmesnek érezte a döntést, bírósághoz fordulhatott. A felülvizsgálati eljárás kidolgozatlan és számos ponton problémás volt. Nehézséget jelentett a bizonyítás hiánya, főszabály szerint a meglévő iratok alapján kellett ítélezni. A laikusok által írt iratok és a büntetőeljárás szabályaihoz nem kötött bizonyítási eljárás azonban korántsem alapozta meg a jogállamiság követelményeinek megfelelő bírói döntést. A bíróság ítélet erejű határozattal döntött. Új eljárásra utasításra nem volt lehetőség, de a végrehajtásról a társadalmi bíróságnak kellett gondoskodnia. A rendelet külön kiemelte, hogy az általuk rögzítettek pusztán keretek, azokat a bíróság maga töltheti meg további tartalommal.³³

Ritkán éltek a dolgozók a társadalmi bíróság működésének lehetőségével, így valószínűleg ezért a bűncselekmények esetében történő eljárást a jogalkotó 1975-ben megszüntette. Ez a tény 1979-ben a büntetőeljárás törvénybe is bekerült, így ez a lehetőség örökre eltűnt a magyar jogrendszerből.³⁴

A társadalmi bíróság értékelése

Ahogy a fejezet bevezetőjében olvashattuk, a társadalmi bíraskodást a szakirodalom a közvetítői eljárás elődjeként definiálta. Álláspontom szerint ugyan néhány elemében emlékeztet a helyreállító igazságszolgáltatás mibenlétére, annak szellemiségével azonban nem azonosítható.

A jogintézmény tagadhatatlanul szerepet szán a közösségnek az ítélezésben, de az eljárás megindításához a sértett és az elkövető beleegyezése nem szükséges. Ily módon inkább a legalitás elvének érvényesülését érezhetjük és nem a resztorativitását. A központi fókusz nem a konfliktus feloldásán, minden nézőpont feltárásán helyezkedett el, hanem a társadalmi bíróságra összpontosult. A megválasztott dolgozók folytatták le az eljárást, gyűjtötték be a bizonyítékokat, hallgatták meg a hozzászólásokat és végül lesújtottak a törvény szigorával. A terhelt és a sértett a folyamat külső szemlélői voltak, pusztán tanúk.

Eljárási szempontból a cél az elkövető megbüntetése volt, az okozott kár helyreállítása vagy jóvátétel meghatározása nem merült fel. Feltehetőleg a sértett megnyugvását nem segítette elő, hogy a dorgálást a társadalmi és nem a hagyományos bíróság szabta ki. Valódi szükségleteinek kielégítésére, az elkövető büntetésének átélésére és végleges lelki lezárásra így nem kerülhetett sor.

Álláspontom szerint ezekből az okokból fakadóan a társadalmi bíraskodás a közvetítői eljárás elődjeként vagy ahhoz hasonlatos jogintézményként nem értelmezhető. A legszigorúbban véve egy olyan jogintézményről beszélhetünk, amely igyekezett – kevés gyakorlati sikerrel – megvalósítani az elterelés büntetőjogi lehetőségét, és a bíróságok tehermentesítését célozta meg.

2.4. A rendszerváltástól 2007. január 1-jéig

A társadalmi bíróságok megszüntetését követően az elterelés és az opportunitás kérdését érintő diskurzus teljes mértékben eltűnt hazánkban. A rendszerváltás ebben a kérdésben is fordulópontot jelentett.

A gazdasági és társadalmi rend gyökeres változása – természetszerűleg – a bűnözés és a börtönpopuláció növekedését eredményezte. A bűnözés kezelésének állami kizárólagossága megszűnt, és előtérbe került az egyéniesített büntetés-kiszabás fontosságának hangsúlyozása. Azonban a hirtelen megjelenő szabadság mind az állami, mind a társadalmi intézményekkel szemben nagyfokú bizalmatlanságot eredményezett. A resztoratív igazságszolgáltatás alulról szerveződésének folyamata így viszonylag lassan és nehezen indult meg hazánkban.³⁵

Első lépésként a tudományos élet képviselői kezdtek el szorgalmazni a helyreállító igazságszolgáltatás megoldásainak alkalmazását. Kiemelték a büntetési és a nem-büntetési modellek kombinációjának szükségességét, miszerint nem elégséges a bűncselekmény precíz felderítése, a bizonyítékok teljes körű beszerzése, hanem szükséges az elkövető és a sértett alkotmányos jogainak előtérbe helyezése, a bírói és a társa-

dalmi aktivizmus élénkítése mellett a túlterjeszkedett állami büntetőhatalom visszaszorítása.³⁶ Az erősen legalista szemléletű büntetőeljárás – amely sem a nyomozás sem a vádemelés mellőzését nem engedélyezte – átstrukturálását javasolták, német minta alapján. Megfontolandónak tartották fiatalok, beismerésben lévő, vétséget megvalósító elkövetők esetében egyezségi tárgyalás lefolytatását. Amennyiben a terhelt beleegyezett volna, társadalomra csekély veszélyességű ügyek esetében bírói mediálást javasoltak. A Braunschweig-projekt adataira támaszkodva úgy vélték, alappal feltételezhető ilyen esetekben az eljárás sikeres visszatartó ereje, valamint a kár megtérítését felölő jóvátétel konszenzusos meghatározása és annak teljesítése.³⁷ Természetesen az elmélet bölcsőjének tekinthető amerikai minta követését is fontolóra vették, mint például a *Law Reform Commission of Canada project*, vagy a bírói indokolási kötelezettség bevezetésének szükségességét a jóvátételi eljárásból történő kizárás esetében.³⁸

Az Európai Unió ugyanezeket a – tudományos munkákban rögzített – elvárásokat fogalmazta meg Magyarországgal szemben. Az 1987. évi és a még részletesebb 1999. évi Európa tanácsi mediációs ajánlásokat követően az unióban is előtérbe került a resztorativitás hangsúlyozása. A sértetti jogok előtérbe helyezése minden tagállam kötelezettségévé vált.³⁹

Annak dacára, hogy továbbra is döntő módon a legalitás elvét követő ország maradtunk, több diverziós módszert is a büntetőeljárásunk részévé tettünk, mint például a megrovást, a nyomozás megszüntetését vagy a vádemelés elhalasztását.⁴⁰ Első ízben a rendőrségről szóló 1994. évi XXXIV. törvény 67. §-ában jelent meg a nyomozás megszüntetése. Az opportunus „inváziójaként” a tényállásszerűség mindenek feletti szemléletét mellőzve, ezentúl a nyomozóhatóság munkatársainak a társadalmi érdekek mérlegelését kellett szem előtt tartani. Amennyiben ez az igény úgy kívánta, a nyomozás megtagadható vagy megszüntethető volt.⁴¹

Fontos diverziós lépés volt az ügyészi megrovás alkalmazásának lehetősége. Ez a jogintézmény biztosította volna a társadalmi viszonyokat szem előtt tartó, az elkövető megatartását tekintve leginkább helyénvaló, adekvát jogi választ. Az alkalmazási kör azokra az esetekre korlátozódott, amikor bármely más szankció kiszabása aránytalanul súlyos lett volna. Ebben a keretrendszerben valóban tetten érhetjük az ügyészi mérlegelést, a büntetőeljárás tényleges elterelésére kerül sor, azonban mindez a felek bevonása nélkül zajlott le.⁴²

Kiemelendő, hogy tipikus „rejtett mediálásként” jelent meg e jogintézmények közül a vádemelés elhalasztása. A vád mellőzésének ez a módja 1995-ben kizárólag fiatalok ügyeiben használható elterelésként jelent meg a magyar büntetőjogban. Az ügyészség az 5 évi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő bűncselekmények megvalósulása esetén 1 vagy 2 évre elhalaszthatta a vádemelést, ha úgy vélte, ez hozzájárul a fiatalok helyes irányú fejlődéséhez. A törvény által meghatározott bűncselekményi kör – szinte minden cselekmény, mivel ritka volt az 5 évi szabadság-

vesztésnél súlyosabban fenyegetett cselekmény – viszonylag tág mérlegelésre adott lehetőséget, ami egyes álláspontok szerint a hatékonyság rovását okozhatta.⁴³ A törvény által biztosított kedvezményből kizárták a többszörös visszaesőket és a vádelhalasztás próbaideje alatt újabb bűncselekményt elkövetőket. 1999. március 1-jén a vádelhalasztás jogintézményét kiterjesztették a 3 évi szabadságvesztésnél nem súlyosabban fenyegetett bűncselekményt elkövető felnőttkorúakra is. A korábban kizárólag fakultatív módon működő jogintézmény két kötelező esettel is bővült, így a kábítószer-visszaélés, ha az elkövető vállalta a 6 hónapos elvonást és a tartási kötelezettség elmulasztása esetében, ha a mulasztó ígéretet tett a tartás pótlására, az ügyészség az alkalmazásról nem mérlegelhetett.⁴⁴

A „rejtett mediálás”-terminológia oka, hogy az ügyészségnek lehetősége volt az elkövető és a sértett beleegyezése esetén a vádelhalasztás mellett a terhelt kártérítési, jóvátételi vagy közösségi jóvátételi kötelezettségét előírni. A lehetőség kizárólag az ügyészi döntéstől függött, a felek találkozására pedig nem volt mód.⁴⁵ Sajnálatos módon a hatóságok úgy vélték, a vádelhalasztás jogintézménye árthat a nyomozás érdekeinek. Sokáig idegenkedtek a jogintézménytől, valódi egyéniesítésre – bármilyen magatartási szabály meghatározására – a legritkább esetben került sor.⁴⁶ A pártfogó felügyelők bevonását – egyéniesített rendelkezésekhez szükséges volt szakvéleményük kikérése, továbbá a végrehajtást bonyolították le – az ügyészség adminisztrációs teherként élte meg, valamint a végrehajtás tekintetében bizalmatlanság volt megfigyelhető.⁴⁷ A jogintézmény alkalmazásán erősen látszott a felek aktív, személyes bevonásának hiánya, a jóvátételről alkotott eltérő elképzeléseiket nem tudták egymáshoz közelíteni, vagy az ügyészség úgy vélte, a kár megtérülése vagy a cselekmény kisebb súlya okán a jóvátétel megállapítása szükségtelen volna.⁴⁸ A valódi helyreállító szellem így – a jogalkotó minden igyekezete ellenére – a gyakorlatban kevés sikerrel valósult meg.

Említésre méltó továbbá a magánvádas eljárások keretében megvalósuló kötelező egyeztetés lehetősége. A sértett és az elkövető egyeztetése ugyan a már megindult büntetőeljárás keretében zajlott, de a személyes találkozás legalább megvalósulhatott.⁴⁹ Problémát jelentett azonban, hogy ez az opció kizárólag a Be.-ben felsorolt hat bűncselekmény esetében, hivatásos bíró előtt valósulhatott meg, célja pedig – a valódi konfliktus feloldása helyett – az eljárás gyors lezárása, annak hiányában pedig a tárgyalás előkészítése volt.⁵⁰ Minden lehetőséget számba véve láthatjuk, hogy a helyreállító igazságszolgáltatás érvényre juttatásával továbbra is adósok maradtunk.

2001. március 15-én az Európa Tanács minden tagállamra kötelező kerethatározatot fogadott el, amelyben rögzítette – áldozatvédelmi okokra hivatkozva – a büntetőjogi mediáció bevezetésének kötelezettségét 2006. március 22-ig. A „felső” kényszer hatására elkészült a Társadalmi Bűnmegelőzési Nemzeti Stratégia, módosították a büntető és a büntetőeljárás törvénykönyvek, valamint a végrehajtási törvény szövegezését. Az Igazságügyi Mi-

nisztérium szárnyai alatt megalakult az Áldozatvédelmi Szolgálat, és elfogadásra került a 2005. évi CXXXV. törvény a bűncselekmények áldozatainak segítéséről és az állami kárenyhítésről.

A sürgető határidő ellenére – az elhúzódozó kodifikációs munkák okán – végül 2007. január 1-jén Magyarország eleget téve európai uniós kötelezettségének, bevezette a büntetőjogi közvetítői eljárást, valamint hozzákapcsolódóan a tevékeny megbánást mint büntethetőséget megszüntető okot. Napjainkban – apróbb és jelentősebb módosításokkal élve – e szabályok teremtik meg a helyreállító igazságszolgáltatás büntetőjogi megvalósulását.

3. Összegzés

Tanulmányomban áttekintettem a helyreállító igazságszolgáltatás magyarországi meghonosodásának folyamatát, miközben kiragadtunk egyes „előd” jogintézményeket.

A történelmi szalagból kitűnik, hogy a resztoratívitás egyes elemei fel-felbukkantak, azonban a számos hiányosság okán annak szellemisége 2007 előtt nem volt képes érvényesülni. Az 1960-as és 1970-es évek Amerikájából ismert gondolkodáshoz hazánkban legközelebb a társadalmi bíróságok működtetése állt. A diverziót, a közösség bevonását, a hivatalos formák fellazítását egyedül ilyen módon sikerült megvalósítani. Mindennek dacára – az álláspontom szerint legfontosabb jellemvonást – a sértett és az elkövető közötti párbeszédet, igazán soha nem sikerült megteremteni. A gyakorlatban a társadalmi bíró-

ságok – lelkesedés, képzettség, részvétel híján – elszórta működtek, majd rövid idő elteltével elhamvadtak.

A rendszerváltást követően kinyíló ablakokon beszűrődő áldozatpolitika, sértettközpontság, mediációs elvárások ettől kissé idegenkedő, bizalmatlan környezetbe érkeztek. Az elmélet a tudományos életben, minimális szinten civil szervezetek munkájában jelent meg, azonban erős alulról szervezethez, széles körű társadalmi igényről nem beszélhetünk. A resztoratívitás felülről érkezett, valódi megalapozó előfutárok nélkül. A közvetítői eljárás és tevékeny megbánás bevezetésére 2007. január 1-jén feltehetőleg kizárólag európai uniós kötelezettség teljesítésének okán került sor. Egyes elképzelések szerint enélkül a mai napig nem létezne sem közvetítői eljárás, sem tevékeny megbánás. Ha ezzel a gondolatisággal maradéktalanul nem is értek egyet, az leszögezhető, hogy önszerveződő módon évekkel később jelent volna meg a reparatív igazságszolgáltatás Magyarországon. Ennek a társadalmi igénynek a hiányát és a jogalkotói bizalmatlanságot érzékelhettük az elterelés mellőzésében hosszú időn keresztül.

Napjainkban azonban ez a tendencia megfordulni látszik, az opportunitás a törvények és nagy kódexek hasábjain utat tör magának. A statisztikai adatokból és a közvetítői eljárást lefolytató pártfogó felügyelők beszámolóiból kitűnik, hogy a kínálókozó lehetőségekkel az érintettek szívesen, magas ügyszámot érintve élnek. A kezdeti nehézségek és a „gyökértelenség ellenére” a helyreállító igazságszolgáltatás erős szárhoz szökött, és remélhetőleg valódi virágzásának is szemtanúi lehetünk.

BODNÁR, BEÁTA

Der Weg zur Versöhnung. Strafrechtliche opferorientierte Justiz in Ungarn

(Zusammenfassung)

Die Studie präsentiert die Geschichte der restaurativen Justiz in Ungarn von der Árpád Zeit bis 2007. Während der historischen Überprüfung habe ich viele Elemente gefunden, die sich auf die restaurative Gerechtigkeit in der Geschichte der ungarischen Strafjustiz beziehen. Zum Beispiel im Csemegi-Kodex – da es sich um einen Pro-Strafe Gesetzbuch handelte, finden wir auch Hinweise auf die Beteiligung der Gemeinschaft an der strafenden Rechtsprechung. Die Möglichkeit einer Ablenkung des Strafverfahrens bestand jedoch erst gar nicht. Im Sozialismus wurden gesellschaftliche Gerichte gebildet. Auch wenn die Community ein aktiver Teilnehmer am Verfahren war, wurde die Aufmerksamkeit immer noch nicht auf die Opfer gerichtet. Trotz alledem, kann meiner Meinung

nach die Rechtsinstitution als Vorläufer der Strafrechtsmediation in unserem Land angesehen werden.

Nach dem Regimewechsel wurde ein staatsanwaltlicher Verweis eingeführt, was in unserem Land eine selten angewandte Rechtsinstitution war, jedoch die Möglichkeit einer Ablenkung endgültig verwurzelt war.

Als Ergebnis des Prozesses wurde die Verordnung im Jahr 2007 unter dem Druck der Europäischen Union auch in Ungarn umgesetzt. In seinen Geltungsbereich fiel das Rechtsinstitut der Strafrechtsmediation. Meiner Meinung nach ist die Strafe trotz der langen Geschichte der Mediation auch heute noch eine wenig genutzte Rechtsinstitution. Neben einem historischen Überblick versucht die Studie auch, die Gründe hierfür detailliert darzustellen.

BODNÁR, BEÁTA

The road to reconciliation. Criminal restorative justice in Hungary

(Summary)

This paper presents the story of restorative justice, concentrating on its history in Hungary. It follows the antecedents of restorative justice from the Árpád era to 2007. During my research, I found traces of community involvement and third-person application in the early days in Codex of Csemegi, a pro-punishment code. Therefore, the Codex concentrated on the offenders. The possibility of diversion wasn't included in it. In socialism, there were social courts. I believe, that it was the antecedent of penal mediation in Hungary. The community was an active actor,

but victims were forced into the background. The focus wasn't on conflict resolution. We introduced the conditional suspension of the prosecutor. It was an opportunity for individualization, but it was rarely used. Ultimately, we introduced the penal mediation in 2007, because it was an EU obligation. If I would like to summarise my complex view on this topic, I can fix that, there is criminal mediation in Hungary, but we use it occasionally. This paper summarises the reason for this.

Jegyzetek

- ¹ A gondolat azonban mély kultúrtörténelmi és jogtörténelmi gyökerekkel rendelkezik nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt. Lásd például BÁRD Petra: Helyreállító igazságszolgáltatás. In BORBÍRÓ Andrea – GÖNCZÖL Katalin – KEREZSI Klára – LÉVAY Miklós (szerk.): *Kriminológia*. Budapest, 2019. Wolters Kluwer, 934–936 p.; KERTÉSZ Tibor – NAGYPÁL Szabolcs: *Közvetítés és vitarendezés a jogi és a vallási kultúrákban*. Budapest, 2015. ELTE Eötvös Kiadó Kft., 100–155 p.; BRAITHWAYT, John: Restorative Justice. In TONRY, Michael (ed.): *The Handbook of Crime and Punishment*. Oxford, 1990. Oxford University Press, 323–324 p.; TÓTH Mihály: *Huszonharmadik jogász vándorgyűlés*. Pécs, 2005. október 27–29. Budapest, 2005. MJE, 82–87. p.
- ² TÓTH Mihály: A tett-központú büntetőjogtól a sértett-központú büntetőjogig. *Jura*, 2005. 1. sz. 189–192. p.
- ³ DAILY, Katleen: Restorative Justice the real story. *Punishment & Society*, 2002. 1. sz. 59. p.
- ⁴ GYÖRI Csaba: Néhány gondolat a retributív és a helyreállító igazságszolgáltatás összeegyeztethetőségéről. In BORBÍRÓ Andrea – INZELT Éva – KEREZSI Klára – LÉVAY Miklós – PODOLETZ Léna (szerk.): *A büntető hatalom korlátainak megtartása: A büntetés mint végső eszköz. Tanulmányok Gönczöl Katalin tiszteletére*. Budapest, 2014. ELTE Eötvös Kiadó, 185–196. p.
- ⁵ SZABÓ András: Megelőzés és arányos büntetés. *Magyar Jog*, 1990. 11. sz. 897–911. p.
- ⁶ WALGRAVE, Lode: Community service as a cornerstone of a systemic restorative response to juvenile justice. In BAZELMORE, G. – WALGRAVE, L. (eds.): *Restorative Juvenile Justice: Repairing the Harm of Youth Crime*. Monsey NY, 1999. Criminal Justice Press, 129–154. p.
- ⁷ SZABÓ András: Resztoratív igazságszolgáltatás – érvek és ellenérvek 50 év távlatából. *KRE-DIT*, 2020. 1. sz.. www.kre-dit.hu/tanulmanyok/szabo-andras-resztorativ-igazsagszolgalattas-ervek-es-ellenervek-50-ev-tavlatabol/.
- ⁸ BODNÁR Beáta: A szomszéd füve tényleg zöld? A resztoratív igazságszolgáltatás az Amerikai Egyesült Államokban. *JURA*, 2022. 2. sz. 5–17. p.
- ⁹ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog tankönyve*. Budapest, 1909. Athenaeum, 30. p.
- ¹⁰ BARANYAI Károly: *Magyar büntetőjogtörténet I. Endre király uralkodásának végéig*. Miskolc, 1928. Magyar Jövő Nyomdaüzem és Lapkiadó Rt., 198. p.
- ¹¹ TÓTH 2005. 82–87. p.
- ¹² SZEKERES Diána: *Jogi segítségnyújtás – közvetítés-áldozatpolitika*. Budapest, 2016. HVG–ORAC Lap- és Könyvkiadó, 184–191. p.
- ¹³ SZEKERES Diána: *Az alternatív konfliktuskezelés művészete: A mediáció alkalmazásának bemutatása a büntetőjog vetületében*. In Mediáció: az egyezségteremtés művészete. Partners füzetek 4. Budapest, 2001. 239–297. p.
- ¹⁴ HAJNIK István: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt*. Budapest, 1899. Magyar Tudományos Akadémia, 407. p.
- ¹⁵ BARABÁS Andrea Tünde: *Börtön helyett egyezség? A mediáció és más alternatív szankciók Európában*. Budapest, 2004. KJK–Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft., 40–50. p.
- ¹⁶ PALLO József: A Csemegi-kódex formálódása a korabeli büntetőpolitika változásainak tükrében. In HORVÁTH Attila (szerk.): *Tanulmányok a Csemegi-kódex megalkotásának 140. évfordulója tiszteletére*. Budapest, 2020. Dialóg Campus, 47. p.
- ¹⁷ *Törvényjavaslat a bünvádi perrendtartásról. Az 1892–97-iki országgyűlés negyedik ülészakában a képviselőház elé terjesztette Erdély Sándor. Indokolás hozzá*. Budapest, 1895. Pfeifer Ferdinánd, 155. p.
- ¹⁸ KISS Anna: A sértett eljárásjogi helyzetének erősítése, különös tekintettel a pótmagánvád intézményére. *Kriminológiai Tanulmányok* 39. Budapest, 2002. Országos Kriminológiai Intézet, 163. p.
- ¹⁹ KISS Anna: *A sértett szerepe a büntetőeljárásban*. Budapest, 2018. Országos Kriminológiai Intézet, 23. p.
- ²⁰ BARNA Péter: A büntetőjogi felelősségre vonás felváltása társadalmi intézményekkel. *Állam és Igazgatás*, 1967. 8. sz. 714–724. p.
- ²¹ LJAPUNOV, J. I.: A büntető útról történő elterelés intézményei a szovjet jogban. *Belügyi Szemle*, 1987. 8. sz. 117–121. p.
- ²² BÉKÉS Imre: A büntetőjogi felelősség helyettesítésének egyes elvi kérdései a magyar büntetőjogban. *Jogtudományi Közlöny*, 1961. 10. sz. 510. p.
- ²³ HORVÁTH Tibor: A társadalmi bíraskodás problémái a Szovjetunióban. *Magyar Jog*, 1961. 5. sz. 317–319. p.
- ²⁴ JÁSZAI Dezső: A társadalmi bíróságról szóló 1962. évi 24. számú törvényerejű rendelet egyes kérdéseiről. *Magyar Jog*, 1962. 11. sz. 124. p.
- ²⁵ SZABÓ, Teréz: *The Unification and differentiation in socialist criminal justice*. Budapest, 1978. Akadémia Kiadó, 67–92. p.
- ²⁶ BARTUS Imre: A társadalmi bíraskodás helyzete Magyarországon. *Magyar Könyvszemle*, 1968. 9. sz. 779–790. p.
- ²⁷ GÖRGÉNYI Ilona: *Kárjövátétel a büntetőjogban, mediáció a büntetőügyekben*. Budapest, 2006. HVG–ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 119–129. p.
- ²⁸ VÓKÓ György: A társadalmi bíraskodás új jogi szabályozásáról. *Jogtudományi Közlöny*, 1978. 1. sz. 22–28. p.
- ²⁹ GÖRGÉNYI 2006. 261–358. p.
- ³⁰ JÁSZAI 1962. 124. p.
- ³¹ KATONA Géza: A büntető útról való elterelés múltjáról és jelenéről. *Belügyi Szemle*, 1985. 9. sz. 3–8. p.
- ³² GÖRGÉNYI 2006. 261–358. p.

- ³³ HORGASI György: A bírósági eljárásról társadalmi bírósági ügyekben. *Magyar Jog*, 1963. 1 sz. 20–23. p.
- ³⁴ KATONA 1985. 3–8. p.
- ³⁵ FELLEGI Borbála: *Út a megbékéléshez. A helyreállító igazságszolgáltatás intézményesülése Magyarországon*. Budapest, 2009. Napvilág Kiadó, 156–189. p.
- ³⁶ ROACH, Kent: Four Models of the Criminal Process. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 1992. 2. sz. 671–716. p.
- ³⁷ PUSZTAI László: Elterelés a büntető útról. In GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok*, Budapest, 1991. BM Kiadó, 26–40. p.
- ³⁸ SCHNEIDER, Hans Joachim: *Jóvátétel büntetés helyett. Békéltetés a tettes az áldozat és a társadalom között*. Kriminológiai és kriminalisztikai évkönyv, Budapest, 1993. IKVA Kiadó, 155–174. p.
- ³⁹ KISS Anna: Elvárások az EU-ban. Gondolatok a mediációról. *Ügyészek Lapja*, 2005. 1. sz. 75–81. p.
- ⁴⁰ NACSÁDY Péter: Az elterelés magyarországi lehetőségei, *Büntetőjogi Kodifikáció*, 2004. 3. sz. 33–40. p.
- ⁴¹ KERTÉSZ Imre: A legalitás eróziója, az opportunitás inváziója. *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica*, Szeged, 1996. 151–158. p.
- ⁴² PÁPAI-TARR Ágnes: *A büntetőeljárás gyorsításáról*. Budapest, 2012. Gondolat Kiadó, 147–148. p.
- ⁴³ KEREZSI Klára: Büntetve gondolni? A javítóintézeti nevelés helye a fiatalok büntető igazságszolgáltatási rendszerében. *Esély*, 2007. 3. sz. 36–54. p.
- ⁴⁴ NACSÁDY Péter: Elterelés. A diverzió időszzerű kérdései a büntetőjogban. *Börtönügyi Szemle*, 1999. 2. sz. 48. p.
- ⁴⁵ KISS Anna: *A sértett szerepe a büntetőeljárásban*. Budapest, 2018. Országos Kriminológiai Intézet, 120. p.
- ⁴⁶ SWEIGHARDT Zsanett: Az áldozatokkal foglalkozás a büntető igazságszolgáltatásban végbemenő paradigmaváltás tükrében. *Themis*, 2005. 12. sz. 90. p.
- ⁴⁷ PÁPAI-TARR 2012. 153–159. p.
- ⁴⁸ BARABÁS Andrea Tünde: *A vádelhalasztások számának alakulása a magyar büntetőeljárásban*. Kriminológiai Tanulmányok 44. Budapest, 2007. Országos Kriminológiai Intézet, 190–224. p.
- ⁴⁹ MORVAI Krisztina: Meditáció a mediációról, avagy gondolatok az elkövető és a sértett közötti konfliktus megoldásának új megközelítéséről. *Magyar Jog*, 1989. 2. sz. 147–153. p.
- ⁵⁰ PÁPAI-TARR Ágnes: A kárhelyreállítás jelene és jövője a magyar büntetőeljárásban. *Debreceni Jogi Műhely*, 2006. 2. sz.

